



Imam Sadiq Research Institute
for Islamic Sciences

Research Institute for Political
and Defence Studies

P. ISSN: 2545-5708 & E. ISSN: 2717-3720

Website: <http://ipr.isri.ac.ir>

Volume: 13 ; Number: 27



The Mechanisms and Outcomes of Optimism Bias in Governance Decisions from the Perspective of the Holy Quran and Nahj al-Balagha

Sayyed Amir Sayyed Jafari*

Doi: <https://doi.org/10.22034/ipr.2025.521816.2264>

Receipt: 2025/05/06 - Accepted: 2025/08/09

(90-121)

Abstract

De-biasing governors' decisions is crucial. However, this debiasing requires a complete understanding of the biases. Optimism bias is a type of unconscious cognitive bias. It refers to an unrealistically favorable attitude that people have towards themselves and people who are close to them. Optimism bias is defined as the difference between a person's expectation and the outcome that follows. Accordingly, this study, by examining optimism in Islamic governance decisions, answers the question of what the mechanisms and contextual factors of optimism bias in Muslim governors' decisions are and what their outcomes are. Therefore, with a comparative approach and a realist systematic review method of optimism bias in two valuable Islamic sources in the field of governance, namely the Holy Quran and Nahjul Balagha, it was concluded that optimism bias provides the basis for disruption in the decisions of rulers, both in the field of theoretical reason and in the field of practical reason. Therefore, the mechanisms of this bias are not limited to a lack of awareness, but rather a lack of implementation of Islamic teachings, which has a significant impact on the emergence of optimism bias, which is realized in the behavior of governors in governance justice, which can be recognized by the people.

Keywords: Islamic governance, cognitive bias, optimism, mechanisms, outcomes.

*. PhD student in Islamic Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom, Qom. amir.s.jafari@gmail.com.

بیان مسئله پژوهش

گسترده‌گی داده‌ها و اطلاعات و دشواری تحلیل آن‌ها و از سویی دیگر، مسئولیت‌پذیری و پاسخگو بودن به ذینفعان و مردمان، تصمیمات در ساحت حکمرانی را به امری مشکل‌مبدل نموده است. چراکه همین دو عامل یادشده، کافی است تا اکثر حکمرانان و سیاست‌گذاران دچار خطاهای نظام‌مند در اتخاذ تصمیمات شوند.

نظام‌مندی خطاها در تصمیم‌گیری حکمرانان به معنای غیر تصادفی بودن و دارای فراوانی بالا در میان تصمیم‌گیران است که از آن به سوگیری‌های شناختی نام برده می‌شود (دانش شهرکی و همکاران، ۱۴۰۲: ۴۳-۶۸). سوگیری‌های مزبور علی‌رغم اینکه دارای ویژگی نظام‌مندی هستند، این قابلیت را دارند تا بر اساس بافتار فرهنگی و اجتماعی به صورت‌ها گوناگون و اشکال متفاوت تحقق یابند. از این‌رو شناسایی و زدایش این سوگیری‌ها در گروهی و اکاوی و بررسی بافتار خاص برآمده از نهادهای اجتماعی هر جامعه هستند (همان).

اگر در مواجهه با سوگیری‌ها شناسایی بافتار خاص هر جامعه نادیده گرفته شود، زمینه برای رویارویی با تضادها و تناقض‌ها فراهم خواهد شد. به عنوان نمونه، در جامعه‌ای اسلامی آنگاه حکمرانان آن، دچار سوگیری‌های شناختی در تصمیمات حکمرانی اسلامی خویش می‌شوند که آموزه‌های اسلامی را - که ریشه در بافتار جامعه دارند - در فرآیند اتخاذ تصمیمات مراعات نکرده باشند. بر این اساس، ضرورت دارد که نهاد دین را برجسته‌ترین و مهم‌ترین معیار برای درستی تصمیمات حکمرانی در جامعه اسلامی به شمار آوریم که مخالفت با آن و یا عدم رعایت آن معنابخش سوگیری در تصمیمات حکمرانان است.

در این راستا، شناسایی عوامل سوگیری‌ها و زدودن آن‌ها از فرآیند تصمیم‌گیری حکمرانان با پیروی از بافتار خاص و سازگار با نهاد دین امکان‌پذیر است. از این‌رو، این پژوهش بر آن است تا با مرور سیستماتیک یکی از انواع سوگیری‌ها یعنی سوگیری خوش‌بینی از منظر قرآن کریم و نهج‌البلاغه، به عنوان دو منبع مهم درباره حکمرانی اسلامی، به این سؤال اساسی پاسخ دهد که مکانیسم‌ها، عوامل زمینه‌ای و پیامدهای سوگیری شناختی خوش‌بینی در تصمیمات حکمرانی اسلامی چیست‌اند؟

برای پاسخ به این سؤال، از روش مرور واقع‌گرایانه استفاده خواهد شد. چراکه پرسش از مکانیسم‌ها و عوامل زمینه‌ای و پیامدهای موفقیت و یا عدم موفقیت یک فرآیند با مرور سیستماتیک واقع‌گرایانه میسر است.

پیشینه پژوهش

با عنایت به مسئله پژوهش حاضر، هیچ پیشینه‌ای در رابطه با موضوع پژوهش در پایگاه‌های علمی مربوطه بافت نگردید و دو مقاله ذیل بیشترین قرابت را با موضوع مورد بحث داراست:

اولین مقاله با عنوان «الگوی اسلامی سوگیری زدایی شناختی از تصمیم‌سازی در حکمرانی از منظر نهج البلاغه» است. در مقاله مذکور، به سوگیری زدایی شناختی از تصمیمات حکمرانی بر پایه فرازهای کتاب نهج البلاغه پرداخته شده است و به طور خاص به واکاوی مکانیسم‌ها و پیامدهای سوگیری خوش‌بینی نمی‌پردازد و همچنین با آیات قرآن کریم همانندسنجی نمی‌شود (دانش شهرکی و همکاران، ۱۴۰۲).

مقاله دیگر «مرور واقع‌گرایانه سوگیری‌های شناختی در تصمیمات حکمرانی» می‌باشد. مقاله مذکور، در پی مرور سیستماتیک واقع‌گرایانه مقالات علمی انگلیسی و مقالات فارسی است. هرچند روش‌شناسی مقاله یادشده واکاوی مکانیسم‌ها و پیامدهای سوگیری‌ها می‌باشد (سیدجعفری و احمدی، ۱۴۰۴)؛ اما به طور خاص به یک سوگیری نمی‌پردازد و همچنین، غایت آن واکاوی سوگیری خوش‌بینی از منظر قرآن کریم و نهج البلاغه نیست.

چارچوب نظری پژوهش

ادبیات علمی در رابطه با سوگیری خوش‌بینی بیان می‌دارند که میان دانش ارزیابی شده حکمرانان که مطابق با واقعیت است و دانش ادراک شده ایشان که مطابق پندارشان است، تفاوت چشمگیری وجود دارد که بیانگر اعتمادبه‌نفس بیش از حد به خود است (تان^۱ و

1. Tan

همکاران، ۲۰۲۱: ۱-۱۲). به‌عنوان نمونه در امور اقتصادی سوگیری مذکور تأثیر بسزایی دارد (مودیک و لی، ۲۰۱۳؛ شیلر^۱، ۲۰۱۵).

سوگیری اعتمادبه‌نفس بیش‌ازحد^۲ در ذیل سوگیری خوش‌بینی قابل طرح و بررسی است. این سوگیری به‌عنوان شکل خاصی از کالیبراسیون نادرست می‌باشد (اسکالا^۳، ۲۰۰۸: ۳۴). توضیح آنکه، همواره ممکن است یکی از دو اشتباه اساسی در تصمیم‌گیری پدید آید: الف- عدم اعتمادبه‌نفس (شک در اطلاعات مفید دارا بودن درحالی‌که واقعاً چنین است)؛ ب- بیش‌ازحد اعتمادبه‌نفس داشته باشید (فکر کنید که اطلاعات مفیدی در دست دارید درحالی‌که واقعاً ندارید) (تتلاک، ۲۰۰۰: ۳۰۴).

به‌عنوان نمونه، در امور مدیریتی، مدیران جوان‌تر نسبت به هم‌تایان قدیمی خود (فوربس^۴، ۲۰۰۵: ۶۲۳-۶۴۰)، یا کارآفرینان نسبت به مدیران دیگر (آچیارینی، ۲۰۲۱: ۶۴۴) و همچنین سرمایه‌گذاران مرد نسبت به هم‌تایان زن خود (میشرا و متیلدا^۵، ۲۰۱۵: ۲۲۸-۲۲۹) بیش‌ازحد اعتمادبه‌نفس دارند.

اثر دانینگ-کروگر^۶ چنین اظهار می‌کند که اعتمادبه‌نفس همیشه نشان‌دهنده شایستگی نیست. کروگر و دانینگ^۷ (۱۹۹۹) دریافتند که افرادی که دانش بسیار سطحی از یک موضوع دارند، اعتماد زیادی به شایستگی خود در این موضوع خواهند داشت. به‌عنوان مثال، یک کارمند دولتی که یک سال تمام را در راستای بهبود جریان ترافیک در یک شهر صرف کرده است، ممکن است اعتمادبه‌نفس زیادی را از دست داده باشد، زیرا فهمیده است که این موضوع چقدر دشوار است (داگلاس، ۲۰۲۴: ۴).

از سویی دیگر، اعتماد بیش‌ازحد، یک سوگیری ناشی از اکتشافی تأیید است که منجر به

-
1. Shiller
 2. Overconfidence bias
 3. Skala
 4. Forbes
 5. Mishra & Metilda
 6. The Dunning-Kruger effect
 7. Kruger and Dunning

تمایل افراد نسبت به خطاناپذیری قضاوت‌های خود می‌شود (کرامر^۱ و همکاران، ۱۹۹۳: ۱۱۰-۱۳۳؛ نیل و بازرمن^۲، ۱۹۸۵: ۳۷). از این روی، در امور اقتصادی، سرمایه‌گذارانی که تحت تأثیر افزایش سوگیری تأیید قرار می‌گیرند نیز در معرض درجات بالایی از اعتماد بیش‌ازحد هستند (پارک^۳ و همکاران، ۲۰۱۰: ۱-۵۶؛ ریکاردی و سیمون^۴، ۲۰۰۰).

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر بر پایه تلفیق روش تحلیل محتوای کیفی^۵ (QCA) با مرور سیستماتیک واقع‌گرایانه است. این از آن رو است که روش تحلیل محتوای کیفی قابلیت آمیخته شدن با دیگر روش‌های کیفی را داراست (الهاندرو و زاو^۶، ۲۰۲۳: ۴۶۱-۴۷۳).

روش مرور سیستماتیک در راستای یافت هر یک یا همه مؤلفه‌های: «چه چیزی در مورد این نوع مداخله مؤثر است، برای چه کسی، در چه شرایطی، از چه جنبه‌ها و چرا» اجرایی می‌شود (پاوسون^۷ و همکاران، ۲۰۰۵: ۲۱-۳۴).

بنابراین، روش‌شناسی واقع‌گرایانه راهی برای انجام بررسی‌هایی ارائه می‌دهد که هدف آن شناسایی و توضیح تعامل بین بافتار^۸، مکانیسم^۹ و پیامد و حاصل^{۱۰} است (وانگ^{۱۱} و همکاران، ۲۰۱۰: ۱۰-۱۲).

با هدف دقت در سنتز کیفی^{۱۲} در اغلب موارد با بهره از روش دیدگاه‌های چندگانه (مثلث‌بندی) - مبنی بر اینکه اختلاف نظرها از طریق اجماع مورد مذاکره قرار می‌گیرند - که در راستای فزونی دقت نظر در فرآیندهای تجزیه و تحلیل استفاده می‌شود، شاخص مفیدی از

-
1. Kramer
 2. Neale and Bazerman
 3. Park
 4. Ricciardi & Simon
 5. Qualitative content analysis
 6. Alejandro & Zhao
 7. Pawson
 8. Context
 9. Mechanism
 10. Outcome
 11. Wong
 12. Rigour in qualitative synthesis

انواع کنترل‌ها و تعادل‌هایی به حساب می‌آید که باعث ایجاد اعتبار در فرآیند تحقیق می‌شود (بیرمن و داوسون^۱، ۲۰۱۳: ۶۰-۲۵۲).

گفتنی است از جهت روایی نتایج پژوهش حاضر با عنایت به روش مرور سیستماتیک واقع‌گرایانه که بر ادبیات خاکستری در کنار مرور نظام‌مند تأکید دارد (پاوسون و همکاران، ۲۰۰۵: ۲۹)، از نظرات خبرگان و تعامل با ایشان از ابتدا تا انتها مرور که عبارت از: متخصصین علوم شناختی و روان‌شناسی (دو نفر)، متخصصین و پژوهشگران حوزه حکمرانی (دو نفر) و مدیران و عوامل اجرایی مرتبط با حکمرانی (دو نفر) بهره‌گرفته شد و نظرات ایشان در رابطه با دو معیار ارتباط و احراز (اعتبار) مرور سیستماتیک واقع‌گرایانه (وانگ^۲ و همکاران، ۲۰۱۳: ۱-۱۵) گردآوری و تجمیع شد و در متن و نتایج پژوهش اعمال گردیده است. در رابطه با ارزیابی کیفیت منابع و معیارهای ورود و خروج از روش مثلث‌سازی پژوهشگر بهره‌گرفته شد.

مبانی و مفاهیم پژوهش

تصمیمات حکمرانی

حکمرانی به طور کلی و با رویکرد تعاملی، به عنوان فرآیند هدایت جامعه و اقتصاد از طریق اقدام جمعی و مطابق با اهداف مشترک تعریف کرده‌اند (تورفینگ و همکاران، ۲۰۱۲: ۲۲۹-۲۳۹). تعریف یاد شده یکی از تعاریف حکمرانی و البته تعریف مورد پذیرش این مقاله است؛ اما در تعاریف گوناگون از حکمرانی، برخی از مفاهیم مکرراً در همه تعاریف و در هر نظرگاهی مدخلیت دارند که از آن به مفاهیم پایه‌ای حکمرانی یاد می‌شود که ذیلاً اهم مفاهیم مزبور که با پژوهش حاضر مناسبت دارند، نام برده می‌شود.

از جمله مفاهیم پایه‌ای حکمرانی مشارکت عمومی^۳ است. مشارکت عمومی در حکمرانی شامل مشارکت مستقیم ذینفعان مربوطه - یا مشارکت غیرمستقیم ایشان از طریق

-
1. Bearman & Dawson
 2. Wong
 3. Public participation

نمایندگان - در تصمیم‌گیری^۱ درباره سیاست‌ها، برنامه‌ریزی‌ها است که به آن علاقه دارند (کوئیک و برایسون^۲، ۲۰۲۲: ۱۵۸). آنگاه که مشروعیت^۳ مشارکت عمومی در نظر گرفته نشود، می‌تواند مردم را از دولت بیگانه کند و در اجرای تصمیمات سیاستی اختلال ایجاد کند (اوزاوا^۴، ۲۰۱۲: ۱۹-۳۸). یکی دیگر از مفاهیم پایه‌ای حکمرانی مشورت است. این از آن رو است که تعامل مزبور - میان دولت و ذینفعان- به شکل مشورت پدید می‌آید (هندریکس^۵، ۲۰۰۹: ۱۷۳).

یکی دیگر از مفاهیم که در حکمرانی قابل بحث است، اعتماد است. تعریفی که به طور گسترده درباره «اعتماد^۶» پذیرفته شده این است که این یک حالت روانی تمایل به درگیر شدن در اقداماتی است که خطر یا عدم اطمینان را به همراه دارد و نمی‌توان آن را به طور کامل کنترل کرد (نوتبوم^۷، ۲۰۲۲، ۲۰۵).

در فرآیندهای حکمرانی، یادگیری^۸ در میان شرکت‌کنندگان یا بازیگران حکمرانی می‌تواند برای شکل دادن به توافق بازیگران در مورد تعریف و دامنه مشکلات و راه‌حل‌های مشترک ضرورت داشته باشد؛ بنابراین، یادگیری اغلب برای تقویت تغییر نهادی یا سیاستی ضروری است (ساباتیر^۹، ۱۹۸۸: ۱۲۹-۱۶۸). در نهایت آخرین مفهوم پایه‌ای مورد بحث در این پژوهش، پاسخگویی^{۱۰} است که معمولاً یک مکانیسم کنترلی^{۱۱} است که صاحبان قدرت را محدود می‌کند (استروم^{۱۲}، ۲۰۰۰: ۲۶۱-۲۸۹).

حکمرانی شامل فرآیندهای تصمیم‌گیری پیچیده‌ای است که در آن بازیگران مختلف،

-
1. Decision-making
 2. Quick & Bryson
 3. Legitimacy
 4. Ozawa
 5. Hendriks
 6. Trust
 7. Nooteboom
 8. Learning
 9. Sabatie
 10. Accountability
 11. a control mechanism
 12. Strøm

از جمله سیاست‌گذاران، ذینفعان و مدیران، مشکلات مشترک را در نظر می‌گیرند و بحث می‌کنند و همچنین مکانیسم‌هایی را برای رسیدگی به این مشکلات شناسایی و اجرا می‌نمایند (هیکیلا و گرلاک^۱، ۲۰۲۲: ۲۴۴).

حکمرانی در اسلام دارای سه مؤلفه: الف- شهروندان یا رعیت؛ ب- حکمران یا والی؛ ج- قانون، می‌باشد که هر کدام از مفاهیم فوق‌الذکر در ذیل مؤلفه‌های سه‌گانه یادشده قابلیت طرح و بحث دارند (دانش شهرکی و همکاران، ۱۴۰۲: ۴۳-۶۸).

توضیح اجمالی آنکه آیات مرتبط با مؤلفه (ج) بیانگر این نکته هستند که حدود الهی تخلف‌ناپذیرند^۲ و در اهتمام به حدود الهی و عقوبت الهی ناشی از تخلف از آن، میان پیامبر و مردمان تفاوت نیست.^۳ این از آن روی است که در حکومت اسلامی اگر کارگزاری اندیشه بشری خود را بر وحی الهی مقدم بدارد، هرگز خلیفه خداوند نخواهد بود (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۳: ۱۰۴). در رابطه با مؤلفه (ب) گفتنی است که خلافت امری انتصابی است^۴ و از این رهگذر باید خاطر نشان نمود که طریق منحصر نظام اسلامی در زمانه عدم وصول به امام معصوم^{علیه السلام} همانا تصدی فقاهت عادلانه و سیاست فقیهانه به عنوان نیابت از معصوم^{علیه السلام} و سرپرستی حوزه اجرای قوانین الهی است (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۵۸). با عنایت به مؤلفه‌های (ج) و (ب) در می‌یابیم که شهروندان در حکمرانی اسلامی بر پایه قوانین الهی در تعهد متقابل و در ذیل عقد سیاسی و اجتماعی متقابل پایبند به قوانین اسلامی می‌باشند و در این راستا می‌بایست به به طور آزادانه به تکالیف الهی عمل

1. Heikkila & Gerlak

۲. تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ * وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا وَلَهُ عَذَابٌ مُهِينٌ (النساء/۱۳-۱۴)؛ وَ لِيُحْكَمَ أَهْلَ الْأَنْجِيلِ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فِيهِ وَمَنْ لَمْ يُحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (المائدة/۴۷).

۳. وَ لَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ * لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ * ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ * فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ (الحاقة/ ۴۴-۴۷).

۴. وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ (البقرة/ ۱۲۴).

کنند^۱ و در این راستا پاسخگو باشند.^۲ این پابندی مستلزم نظارت ملی ایشان بر یکدیگر در قالب امر به معروف و نهی از منکر^۳ و به‌ویژه بر حکمران است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۲: ۱۸۳). بنابراین، مشروعیت حکمران در حکمرانی اسلامی بر پایه نظارت مردمی و همچنین بهره‌گیری حکمران از ایشان از جهت مشورت^۴ با متخصصان و کارشناسان (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۴۷۷)، از جمله مصادیق مشارکت عمومی در حکمرانی اسلامی است.

سوگیری شناختی

سوگیری شناختی از حیث اصطلاحی، تمایل افراد به تکیه بر یک موضوع بر اساس ادراک، تعصب، تفسیر، خلق و خو و دیدگاه خاص و نتیجه‌گیری با درک جانب‌دارانه یا بدون درک آن است (کانمن و تورسکی، ۱۹۸۲: ۲۵-۴۸). سوگیری روان‌شناختی و شناختی یک اصطلاح چترگستر است که به روش‌هایی سیستماتیک اشاره دارد که در آن زمینه و چارچوب اطلاعات بر قضاوت و تصمیم‌گیری افراد تأثیر می‌گذارد (آتوتا، ۲۰۲۳: ۲۳).

بنابراین سوگیری تمایل انسان^۵ به خطاهای سیستماتیک^۶ در شرایط خاص بر اساس عوامل شناختی^۷ به جای شواهد^۸ است (تیورسکی و کانمن^۹، ۱۹۷۴: ۱۱۲۴-۱۱۳۱). سوگیری‌های شناختی را می‌توان عموماً به عنوان تمایلات یا گرایش‌های سیستماتیک و

۱. لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِّنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ وَمَا لَهُمْ مِّنْ دُونِهِ مِنِّ وَاِل (الرعد/۱۱).

۲. وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا (الاسراء/۳۶).

۳. وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيَطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَٰئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (التوبه/۷۱۹).

۴. فِيمَا رَحِمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لَئِن لَّيْسَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ (آل عمران/ ۱۵۹)؛ وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (الشورى/۳۸).

5. Human tendency

6. Systematic errors

7. Cognitive factors

8. Evidence

9. Tversky and Kahneman

جهانی در تصمیم‌گیری انسان توصیف کرد که ممکن است آن را در برابر نتایج نادرست، غیر بهینه یا اشتباه آسیب‌پذیر کند (کورتلینگ و توات^۱، ۲۰۲۲: ۶۱۰-۶۱۶).

در رابطه با نقش ایدئولوژی از منظر چند کارکردی^۲ گفتنی است، اختلاف نظرهای ناشی از سوگیری‌های شناختی و اصلاحات سازمانی به‌عنوان شواهدی محتمل به حساب می‌آیند مبنی بر این که مناقشات افراد در این رابطه همانا بر پایه تمایزات جهان‌بینی ایدئولوژیک ایشان است (تتلاک، ۲۰۰۰: ۲۹۶).

سوگیری شناختی خوش‌بینی

تصمیم‌گیران اعم از حکمرانان و سیاست‌گذاران در راستای پیشبرد مقاصد خود و حل مسائل کلان درگیر فرآیند سه‌گانه تصمیم‌گیری که عبارت از: الف- مرحله توجه؛ ب- مرحله پردازش؛ ج- مرحله اقدام و اجرا می‌باشند. بر پایه پژوهش‌های علمی مردمان درگیر و دار فرآیند یاد شده بر مبنای عوامل غیرعقلانی و غیر عقلایی تصمیم می‌گیرند. (تالر و سانستین^۳، ۲۰۰۸).

از جمله سوگیری‌های متداول، سوگیری خوش‌بینی^۴ است. این سوگیری در مرحله سوم فرآیند تصمیم‌گیری، بر تصمیمات حکمرانان - یعنی مرحله اقدام و اجرا- عارض می‌گردد و نسبت به توانایی‌ها، برنامه‌ها و پیش‌بینی‌های خود در راستای اقدام و عمل دچار برآورد اشتباه می‌شوند. در تعریف سوگیری خوش‌بینی گفته شده است که همانا تمایل به این باور است که فرد نسبتاً در معرض خطرپذیری - ریسک- اندکی قرار دارد یا به توانایی خود در اجتناب یا جلوگیری از یک موقعیت منفی، بیش از حد اعتماد دارد (لی و چونگ^۵، ۲۰۲۰: ۱۱۹۳۱۱).

-
1. Korteling and Toet
 2. Multifunctional perspective
 3. Thaler & Sunstein
 4. Optimism bias
 5. Li and Cheung

یافته‌های مرور سیستماتیک قرآن کریم و نهج‌البلاغه

اکنون بر پایه یافته‌های مرور سیستماتیک قرآن کریم و نهج‌البلاغه به ایضاح مکانیسم‌هایی که در زمینه‌های خاص در پدیداری سوگیری‌ها مؤثرند، می‌پردازیم. منظور از مکانیسم‌ها همانا استدلال‌ات، نگرش‌ها و واکنش‌های افراد و اسباب ایجاد پیامدهای سوگیری‌ها در زمینه‌های خاص است. زمینه‌های یاد شده در سه سطح قابل تقسیم است که عبارت از: الف- فردی؛ ب- سازمانی؛ ج- محیطی می‌باشند.

در این قسمت از پژوهش به مرور سیستماتیک کیفی آیات قرآن کریم و کتاب شریف نهج‌البلاغه پرداخته شده است. در این راستا با عنایت به عدم صراحت (نص) در دلالت ظواهر آیات قرآن کریم و نهج‌البلاغه پیرامون موضوعات - مدرن و پسامدرن - «سوگیری‌های شناختی» و «حکمرانی» و التزام پژوهش به عدم تحریف معنایی و اشراب مطالب نوپدید و غیر مرتبط با غایات تنزیل قرآن کریم و بیانات نهج‌البلاغه، سعی بر آن شد تا در انتخاب معیارهای ورود و خروج، کمال دقت و احتیاط لحاظ شود.

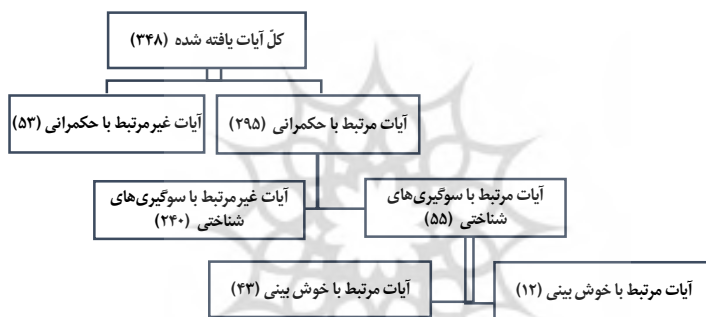
بر این اساس، معیارهای ورود آیات و فرازها عبارت‌اند از:

الف- آیات و فرازها فقط در رابطه با انسان باشند. چراکه پاره‌ای از کلیدواژگان مرتبط درباره موجودات غیرانسانی است؛ ب- آیات و فرازها در رابطه با شناخت و رفتار متأثر از شناخت بشری باشند این از آن‌روی است که پاره‌ای از آیات و فرازهای مرتبط در رابطه با امور شناختی غیر بشری است؛ ج- آیات و فرازها در مقام بیان آسیب‌شناسی‌ها در راستای عبرت‌آموزی و عاقبت‌سنجی تصمیمات بشری باشند. چراکه برخی از آیات و فرازهای مرتبط، در مقام آسیب‌های شناختی انسان در مقام داوری نیستند.

در رابطه با استراتژی جستجو گفتنی است که با عنایت به اینکه کلمات گاه وافی به مراد پژوهش نبودند از مواد (حروف ریشه کلمات) و مشتقات آن‌ها در جستجوی آیات بهره گرفته شده که سیزده ریشه اصلی کلمات گزینش شده عبارت‌اند از: مواد (ع ق ل)، (د ر ک)، (ر ا ی)، (ع ر ف)، (ظ ن ن)، (ز ع م)، (خ ر ص)، (ن ظ ر)، (ب ص ر)، (ی ق ن)، (ح س ب)، (ک ب ر)، (ف ر ق). همچنین در جهت غنای مرور سیستماتیک از سه کلمه (ملک)، (عبره)، (عاقبه) در جستجوها استفاده شد.

پس از استخراج آیات و فرازاها با استراتژی مذکور، به منظور برجسته کردن ارتباط معنایی یافته‌ها با موضوع پژوهش سعی بر آن گردید تا آیاتی که با مفاهیم پایه‌ای حکمرانی مرتبط هستند، گزینش شوند. آن مفاهیم پایه‌ای عبارت‌اند از: ۱- مشارکت عمومی؛ ۲- مشروعیت و عدالت؛ ۳- مشورت؛ ۴- اعتماد؛ ۵- پاسخگویی؛ ۶- یادگیری.

پس از گزینش مذکور، آیات و فرازهایی پایه‌ی مرور سیستماتیک این پژوهش را تشکیل دادند که در مقام بیان انحراف یا خطای انسانی در تصمیم‌گیری‌ها می‌باشند. این انحرافات و خطاهای بشری غالباً با خطابات عام بیان شده‌اند و یا گاه آیات مزبور در مقام اختصاص معنا به شخص خاص نبوده و بیانگر ذات و گوهر انسانی است.



نمودار ۱. ورود و خروج آیات مرتبط با سوگیری شناختی خوش‌بینی



نمودار ۲. ورود خروج فرازهای نهج‌البلاغه مرتبط با سوگیری شناختی خوش‌بینی

بر مبنای استراتژی جستجوی پژوهش حاضر، سیزده ماده و سه کلمه در میان کل آیات قرآن کریم جستجو و واکاوی شد که ذیلاً جدول اجمالی فراوانی هر یک از موارد شانزده‌گانه ارائه می‌گردد:

جدول ۱. جستجوی اجمالی فراوانی ریشه کلمات در آیات قرآن کریم

ردیف	ریشه واژگان	تعداد کل	تعداد در سوره‌ها	تعداد در آیات
۱	ع، ق، ل	۴۹	۳۰	۴۹
۲	د، ر، ک	۱۲	۹	۱۱
۳	ر، ا، ی	۲۶	۱۷	۲۶
۴	ع، ر، ف	۶۹	۲۶	۶۳
۵	ظ، ن، ن	۶۹	۳۲	۵۷
۶	ز، ع، م	۱۷	۱۰	۱۶
۷	خ، ر، ص	۵	۴	۵
۸	ن، ظ، ر	۱۲۹	۴۸	۱۱۵
۹	ب، ص، ر	۱۴۸	۶۲	۱۳۹
۱۰	ی، ق، ن	۲۸	۱۹	۲۸
۱۱	ح، س، ب	۱۰۹	۴۰	۱۰۲
۱۲	ک، ب، ر	۱۶۱	۵۷	۱۵۳
۱۳	ف، ر، ق	۷۲	۳۰	۶۶
۱۴	مُلک	۴۴	۳۷	۴۳
۱۵	عبرة	۹	۸	۹
۱۶	عاقبة	۳۸	۲۹	۳۸

بر مبنای استراتژی جستجوی پژوهش حاضر، سیزده ماده و سه کلمه در میان کل فرازهای کتاب شریف نهج البلاغه جستجو و واکاوی شد که ذیلاً فراوانی هر یک از موارد شانزده‌گانه ارائه می‌گردد:

جدول ۲. جستجوی ریشه کلمات در کتاب شریف نهج البلاغه

ردیف	ریشه واژگان	کل یافته‌ها	خطبه‌ها	نامه‌ها	قصارها	غرائب
۱	ع، ق، ل	۷۷	۴۷	۸	۲۱	۱
۲	د، ر، ک	۴۲	۲۷	۱۰	۵	...
۳	ر، ا، ی	۱۰۵	۶۱	۲۴	۱۸	۲
۴	ع، ر، ف	۸۴	۵۴	۱۳	۱۶	...
۵	ظ، ن، ن	۵۲	۱۳	۲۴	۹	۶
۶	ز، ع، م	۱۶	۱۲	۴
۷	خ، ر، ص
۸	ن، ظ، ر	۴۶	۲۰	۱۵	۱۱	...
۹	ب، ص، ر	۳۸	۲۹	۶	۳	...
۱۰	ی، ق، ن	۹	۳	۳	۳	...
۱۱	ح، س، ب	۱۵	۸	۳	۴	...
۱۲	ک، ب، ر	۲۵	۲۰	۲	۳	...
۱۳	ف، ر، ق	۳۲	۲۹	۱	۲	...
۱۴	ملک	۳۰	۱۵	۴	۱۱	...
۱۵	عبرة	۱۸	۱۲	۲	۴	...
۱۶	عاقبة	۳۲	۲۹	۱	۲	...

تحلیل یافته‌های مرور سیستماتیک قرآن کریم و نهج البلاغه

در این قسمت از پژوهش، یافته‌های استقراء شده از میان ریشه‌های کلمات مرتبط با دو حوزه حکمرانی و شناخت بشری بررسی و واکاوی می‌شوند. در این راستا در آغاز آیات و فرازهای مرتبط بر پایه منطق و مفهوم برچسب‌گذاری و مفهوم‌پردازی می‌شوند و سپس، در قالب تعاریف و مکانیسم‌ها و پیامدها تحلیل خواهند شد.

جدول ۳. آیات قرآنی و فرازهای نهج‌البلاغه مرتبط با سوگیری خوش‌بینی

ردیف	ارجاع	متن	ترجمه	مفاهیم	مؤلفه فرعی	مؤلفه اصلی
۱	بقره/ ۴۴	أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَ تَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَ أَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ	آیا مردم را به نیکی دعوت می‌کنید، اما خودتان را فراموش می‌نمایید با اینکه شما کتاب را می‌خوانید! آیا نمی‌اندیشید؟!	عدم تناسب گفتار و رفتار ذم دانش بی عمل عدم عاملیت موجب بی فایده‌گی آموزه‌های و حیانی	عدم عاملیت موجب بی فایده‌گی آموزه‌های و حیانی	عامل سوگیری
۲	انبیاء/ ۸۷	وَ ذَا النُّونِ إِذْ دَهَبَ مُغَضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَتَدَا فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ	و ذا النون در آن هنگام که خشمگین رفت و چنین می‌پنداشت که ما بر او تنگ نخواهیم گرفت در آن ظلمت‌ها صدا زد: «جز تو معبودی نیست! منزهی تو! من از ستمکاران بودم!»	غیرواقع‌گرایی موجب تحلیل ناقص اوضاع غیرواقع‌گرایی موجب عقوبت و پیامدهای نامطلوب	غیرواقع‌گرایی	عامل سوگیری
۳	قصص/ ۳۸	وَ قَالَ فِرْعَوْنُ يَأْيُهَا الْمَلَأُ مَا عَلَّمْتُ لَكُمْ مَنْ إِلَهٍ غَيْرِي فَأَوْقِدْ لِي يَا هَامَانُ عَلَى الطِّينِ فَأَجْعَلْ لِي صَرْحًا لَعَلِّي طَّلِعُ إِلَى إِلَهٍ مُوسَى وَ إِنِّي لَأُظُنُّهُ مِنَ	فرعون گفت: «ای جمعیت اشراف! من خدایی جز خودم برای شما سراغ ندارم. ای هامان، برایم آتشی بر گل بیفروز و برای من برج بلندی ترتیب ده تا از خدای موسی خبر گیرم هر چند من گمان می‌کنم او از دروغ‌گویان	خودبزرگ‌بینی عامل نا واقع‌گرایی خودبزرگ‌بینی عامل سنجش ناصواب تناسب امکانات با امر مطلوب	خودبزرگ‌بینی	

		است!	الکاذبین			
	سنجش نادرست از خویشتن و امکانات در اختیار	سنجش نادرست از خویشتن و امکانات در اختیار موجب سنجش نادرست موجب هلاکت	وسایل (صعود به) آسمان‌ها تا از خدای موسی آگاه شوم هر چند گمان می‌کنم او دروغ‌گو باشد! این چنین اعمال بد فرعون در نظرش آراسته جلوه کرد و از راه حق بازداشته شد و توطئه فرعون (و همفکران او) جز به نابودی نمی‌انجامد!	أَسْبَابِ السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعُ إِلَىٰ آلَهِ مُوسَىٰ وَإِنِّي لِأَظُنُّهُ كَذِبًا وَكَذَٰلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءَ عَمَلِهِ وَصُدَّ عَنِ السَّبِيلِ وَ مَا كِيدٌ لِّفِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ	غافر/ ۳۷	۴
عامل سوگیری	آراسته پنداری غیرواقع اعمال	آراسته پنداری اعمال موجب بازماندن از راه خداوند آراسته پنداری اعمال کار شیطانی است	ما طایفه «عاد» و «ثمود» را نیز (هلاک کردیم) و مساکن (ویران شده) آنان برای شما آشکار است شیطان اعمالشان را برای آنان آراسته بود، از این رو آنان را از راه (خدا) بازداشت در حالی که بینا بودند.	وَ عَادًا وَ ثَمُودًا وَ قَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِّنْ مَّسَاكِينِهِمْ وَ زَيْنَ لَهُمْ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَ كَانُوا مُسْتَبْصِرِينَ	عنکبوت/ ۳۸	۵
	تن آسایی	تن آسایی موجب اجتناب از تلاش و کوشش تن آسایی عامل توقع اجر بی‌بها	آیا گمان کردید داخل بهشت می‌شوید، بی‌آنکه حوادثی همچون حوادث گذشتگان به شما برسد؟! همانان که گرفتاری‌ها و	أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَ لَمَّا يَأْتِكُم مَّثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسْتَهْتِمُ الْبَأْسَاءِ وَ	بقره/ ۲۱۴	۶

عامل سوگیری			ناراحتی‌ها به آن‌ها رسید و آن چنان ناراحت شدند که پیامبر و افرادی که ایمان آورده بودند گفتند: «پس یاری خدا کی خواهد آمد؟! آگاه باشید، یاری خدا نزدیک است!	الصَّرَّاءُ وَ زُلْزَلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَ الَّذِينَ ءَامَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصُرُ اللّٰهَ اَلَا اِنَّ نَصْرَ اللّٰهَ قَرِيبٌ		
	عدم پذیرش ولایت الهی	عدم پذیرش ولایت الهی عامل پذیرش ولایت شیطان است عدم پذیرش ولایت الهی موجب توهم هدایت یافتگی	جمعی را هدایت کرده و جمعی (که شایستگی نداشته‌اند)، گمراهی بر آن‌ها مسلّم شده است. آن‌ها (کسانی هستند که شیاطین را به جای خداوند، اولیای خود انتخاب کردند و گمان می‌کنند هدایت یافته‌اند!	فَرِيقًا هَدَى وَ فَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ اِنَّهُمْ اتَّخَذُوا الشَّيَاطِیْنَ اَوْلِیَاءَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَ یَحْسَبُوْنَ اَنْهُمْ مُّهْتَدُوْنَ	اعراف/ ۳۰	۷
	عمل بدون پشتوانه معرفتی	عمل بدون پشتوانه معرفتی موجب نابودی تلاش‌ها عمل بدون پشتوانه معرفتی موجب توهم نیک پنداری اعمال	آنها که تلاش‌هایشان در زندگی دنیا گم (و نابود) شده با این حال، می‌پندارند کار نیک انجام می‌دهند!	الَّذِیْنَ ضَلَّ سَعِیْهِمْ فِی الْحَیْوةِ الدُّنْیَا وَ هُمْ یَحْسَبُوْنَ اَنْهُمْ یَحْسَبُوْنَ صُنْعًا	کهف/ ۱۰۴	۸
	نفوذپذیری از	نفوذپذیری از	و آن‌ها [شیاطین]	وَ اِنَّهُمْ	زخرف/ ۳۷	۹

عامل سوگیری	شیطان	شیطان موجب بازماندن از راه خداوند نفوذپذیری از شیطان موجب توهم هدایت	این گروه را از راه خدا بازمی‌دارند، درحالی که گمان می‌کنند هدایت‌یافتگان حقیقی آن‌ها هستند	لَيَصُدُّونَهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُّهْتَدُونَ		
	اعتماد صرف به امکانات مادی	اعتماد صرف به پشتوانه‌های مادی عامل دوری از تفکر بر پایه معنویات اعتماد به امکانات مادی موجب پندارهای غلط	او گمان می‌کند که اموالش او را جاودانه می‌سازد!	يَحْسَبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ	همزه/ ۳	۱۰
	استکبار و اجتناب از پندآموزی	استکبار عامل اشتباه در محاسبات استکبار عامل عدم پندآموزی از پیشینیان	اما قوم عاد به‌ناحق در زمین تکبر ورزیدند و گفتند: «چه کسی از ما نیرومندتر است؟!» آیا نمی‌دانستند خداوندی که آنان را آفریده از آن‌ها قوی‌تر است؟ و (به) خاطر این پندار) پیوسته آیات ما را انکار می‌کردند	فَأَمَّا عَادُ فَأَسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ قَالُوا مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً أَوْ لَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَهُمْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَ كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ	فصلت/ ۱۵	۱۱
	عدم اعتماد به خداوند	عدم اعتماد به دستورات الهی عدم اعتماد به حکمت الهی	و پیامبرشان به آن‌ها گفت: «خداوند (طلوت) را برای زمامداری شما مبعوث (و انتخاب) کرده	وَ قَالَ لَهُمْ تَّبِعُونِي إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا قَالُوا إِنَّنِي يَكُونُ لَهٗ	بقره/ ۲۴۷	۱۲

			است.» گفتند: «چگونه او بر ما حکومت کند، باینکه ما از او شایسته‌تریم و او ثروت زیادی ندارد!»	الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَ نَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَ لَمْ يَأْتِ سَعَةً مِّنَ الْمَالِ		
	آرزوهای فریبنده	آرزوها سبب غفلت است آرزوها موجب گمراهی است آرزوها خدا را از یاد می‌برد آرزو فریبنده است	بدانید که آرزو عقل را به اشتباه می‌اندازد و یاد خدا را فراموشی می‌دهد. پس آرزو را محقق مسازید که فریبنده است و صاحبش فریب خورده؛	وَ اعْلَمُوا أَنَّ الْأَمْلَ يَسْهِي الْعَقْلَ وَ يَنْسِي الذِّكْرَ فَاقْذِبُوا الْأَمْلَ فَإِنَّهُ غُرُورٌ وَ صَاحِبُهُ مَغْرُورٌ	خطبه ۸۶ ص ۱۱۸	۱۳
عامل سوگیری	دنیاگرایی	دگرگونی مردم عامل دنیاگرایی آنان دنیاگرایی مردم عامل اندیشه ناصواب دنیاگرایی عامل خودپسندی خودپسندی عامل اختلال در برنامه‌ها	بسیاری از مردم نسبت به نصیب فراوان آخرت خود دچار دگرگونی شدند، پس به دنیا روی آوردند و از روی هوا و هوس سخن گفتند. من دچار برنامه‌ای شگفت‌انگیز شده‌ام، که مردمی خودپسند بر آن گردآمده‌اند. (انصاریان، ۷۴۴).	فَإِنَّ النَّاسَ قَدْ تَغَيَّرَ كَثِيرٌ مِنْهُمْ عَنِ كَثِيرٍ مِنْ حَظِّهِمْ فَمَا لَوْ مَعَ الدُّنْيَا وَ نَطَقُوا بِالْهَوَى وَ إِنِّي نَزَلْتُ مِنْ هَذَا الْأَمْرِ مَنْرًا مُّعْجَبًا اجْتَمَعَ بِهِ أَقْوَامٌ أَعْجَبْتُهُمْ أَنْفُسُهُمْ	نامه ۷۸ ص ۴۶۶	۱۴
	دشمنی غیرواقع‌بینانه	حق جوئی اشتباه عامدانه نیست حق جوئی اشتباه باطل گرایی نیست	پس از من خوراج را نکشید، چون کسی که حق را بجوید و اشتباه کند مانند کسی نیست که باطل را	لَا تَقَاتِلُوا الْخَوَارِجَ بَعْدِي فَلَيْسَ مَنْ طَلَبَ الْحَقَّ فَأَخْطَأَهُ كَمَنْ طَلَبَ	خطبه ۶۱ ص ۹۴	۱۵

		عدم برابری مجازات اشتباه با کار عامدانه	بخواهد و آن را بیاید (انصاریان، ۱۳۴).	الْبَاطِلُ فَأُدْرِكُهُ		
هدایت نیافتگی	بی بصیرتی عامل عدم هدایت بی راهبر بودن عامل رشد نیافتگی پیروی از هوای نفس عامل گمراهی پیروی از هوای نفس عامل خطا	نامه شخصی است که او را بصیرتی نمی‌باشد تا راهنمایی کند و وی را رهبری نیست تا ارشادش نماید، هوای نفس از او دعوت نموده و او هم اجابت کرده، گمراهی وی را به‌جانب خود کشیده و او هم پیروی نموده، پس هدیان یافت و بانگ بیهوده زد و گمراه شد و به خطا رفت (انصاریان، ۵۸۱).	کتاب امری لَيْسَ لَهُ بَصِيرٌ يَهْدِيهِ وَلَا قَائِدٌ يَرْشِدُهُ قَدْ دَعَا الْهَوَى فَاَجَابَهُ وَ قَادَهُ الصَّلَاةُ فَاتَّبَعَهُ فَهَجَرَ لَا غِطَاءَ وَ صَلَّى خَاطِئاً	نامه ۷ ص ۳۶۷	۱۶	
پیروی از نفس	پیروی از نفس عامل زیان و ضرر پیروی از نفس عامل گمراهی پیروی از نفس عامل افتادن در مهالک پیروی از نفس عامل دشواری در حرکت	نفس تو وجودت را به عرصه ضرر افکنده و در پرتگاه گمراهی انداخته و در مهالک وارد نموده و راه‌ها را بر تو دشوار کرده است (انصاریان، ۶۱۹).	فَإِنَّ نَفْسَكَ قَدْ أَوْلَجْتِكَ شَرًّا وَ أَفْحَمْتِكَ غِيًّا وَ أَوْرَدْتِكَ الْمَهَالِكِ وَ أُوَعَّرْتَ عَلَيْكَ الْمَسَالِكِ	نامه ۳۰ ص ۳۹۰	۱۷	
نا واقع‌گرایی در برآوردها	برآورد اشتباه عامل گمان به قدرتمندی	تا اینکه گمان کننده گمان می‌کند دنیا بسته	حَتَّى يَظُنَّ الظَّانُّ أَنَّ الدُّنْيَا مَعْقُولَةٌ	خطبه ۸۷ ص ۱۲۰	۱۸	

		<p>برآورد غیر واقع‌گرایانه موجب گمان به جاودانگی زورگویان</p>	<p>به بنی‌امیه است، سودش را به آنان می‌رساند و بر آب پاکیزه خود واردشان می‌نماید و تازیانه و شمشیرشان از این امت برداشته نمی‌شود! پندار این گمان‌کننده دروغین است، بلکه حکومت بنی‌امیه و لذت عیش آنان مانند آبی است که اندکی می‌چشند، سپس تمام آن را از دهان بیرون می‌ریزند (انصاریان، ۱۷۸).</p>	<p>عَلَى بَنِي أُمَيَّةَ تَمَنُّحُهُمْ كَذَّهَا وَ تُورِدُهُمْ صَفْوَهَا وَ لَا يَرْفَعُ عَنْ هَذِهِ الْأُمَّةَ سَوْطَهَا وَ لَا سَيْفَهَا وَ كَذَبَ الظَّلَاةُ لِذَلِكَ بَلْ هِيَ مَجَّةٌ مِنْ لَذِيذِ الْعَيْشِ يَتَطَعَّمُونَهَا بُرْهَةً ثُمَّ يَلْفُطُونَهَا جُمْلَةً</p>		
	<p>عشق به خودستایی پست‌ترین حالات حکمرانان در نزد صالحان وضعیت برتری جویی پست‌ترین حالات حکمرانان در نزد صالحان</p>	<p>و از پست‌ترین حالات حاکمان نزد مرد شایسته این است که به آنان گمان عشق به خودستایی برده شود و کارشان قیافه برتری جویی به خود گرفته باشد (انصاریان، ۴۷۵).</p>	<p>وَ إِنَّ مِنْ أَسْخَفِ حَالَاتِ الْوَلَاةِ عِنْدَ صَالِحِ النَّاسِ أَنْ يَظُنَّ بِهِمْ حُبَّ الْفَخْرِ وَ يُوضِعَ أَمْرَهُمْ عَلَى الْكِبَرِ</p>	<p>خطبه ۲۱۶ ص ۳۳۵</p>	<p>۱۹</p>	
	<p>ایمن بودن به خطای فردی</p>	<p>ضرورت حق‌گویی و مشاوره به حکمران</p>	<p>بنابراین از حق‌گویی یا مشورت به عدل خودداری نکنید،</p>	<p>فَلَا تَكْفُوا عَنْ مَقَالَةِ بِحَقِّ أَوْ مَسْوَرَةٍ بَعْدَ فَأَيِّ لَسْتُ</p>	<p>خطبه ۲۱۶ ص ۳۳۵</p>	<p>۲۰</p>

		<p>ضرورت عدم ایمن بودن حکمران به خطای فردی</p>	<p>که من در نظر خود نه بالاتر از آنم که خطا کنم و نه در کارم از اشتباه ایمنم مگر اینکه خداوند مرا از نفسم کفایت کند نفسی که خداوند از من به آن مالک‌تر است (انصاریان، ۴۷۶).</p>	<p>فِي نَفْسِي بِفَوْقِ أَنْ أُحْطَىٰ وَلَا أَمَّنْ ذَلِكَ مِنْ فِعْلِي إِلَّا أَنْ يَكْفِيَ اللَّهُ مِنْ نَفْسِي مَا هُوَ أَمْلَكُ بِهِ مِنِّي</p>		
	دنیاپرستی	<p>بزرگداشت دنیا عامل دنیاگرایی اصالت دنیا عامل برتری آن بر خدا اصالت دنیا عامل دنیاپرستی</p>	<p>کسی که دنیا در نظرش عظیم جلوه کند و موقعیت آن در دلش وانمودی بزرگ داشته باشد، دنیا را بر خدا مقدم دارد و از هر چه غیر دنیاست بریده و نهایتاً برده دنیا گردد (انصاریان، ۳۵۶).</p>	<p>مَنْ عَظُمَتْ الدُّنْيَا فِي عَيْنِهِ وَ كَبُرَ مَوْقِعُهَا مِنْ قَلْبِهِ أَتْرَهَا عَلَى اللَّهِ تَعَالَى فَانْقَطَعَ إِلَيْهَا وَ صَارَ عَبْدًا لَهَا</p>	خطبه ۱۶۰ ص ۲۲۶	۲۱
	پیروی از شیطان	<p>ملاک بودن شیطان در زندگی عامل نفوذ شیطان نفوذ شیطان در جان آدمی عامل جلوه گری امور فاسد تبعیت از شیطان عامل شراکت با اوست</p>	<p>شیطان را ملاک و پشتوانه زندگی خود گرفتند، او هم از آنان به‌عنوان دام استفاده کرد، در درونشان لانه کرد و در دامنشان پرورش یافت، چشمشان در دیدن چشم شیطان و زبانشان در گفتن زبان شیطان شد، بر</p>	<p>اتَّخَذُوا الشَّيْطَانَ لِأَمْرِهِمْ مَلَكَ وَ اتَّخَذَهُمْ لَهُ أَسْرَاكَ فَبَاصَ وَ فَرَّخَ فِي صُدُورِهِمْ وَ دَبَّ وَ دَرَجَ فِي حُجُورِهِمْ فَتَنَزَّرَ بِأَعْيُنِهِمْ وَ نَطَقَ بِاللِّسِنَتِهِمْ فَرَكَّبَ بِهِمْ</p>	خطبه ۷ ص ۵۳	۲۲

			مرکب لغزش‌ها سوارشان کرد و امور فاسد را در دیدگان‌شان جلوه داد، کارشان کار کسی است که شیطان او را شریک سلطنت خود قرار داده و با زبان او به یاوه‌سرایی برخاسته است (انصاریان، ۶۶).	الرَّزْلُ وَ زَيْنَ لَهُمُ الْخَطْلُ فَعَلَّ مَنْ قَدْ شَرِكُهُ الشَّيْطَانُ فِي سُلْطَانِيهِ وَ نَطَقَ بِالْبَاطِلِ عَلَى لِسَانِهِ		
	خودبزرگ‌بینی	خودبزرگ‌بینی عامل تشبه به خداوند خودبزرگ‌بینی و برابر‌پنداری باعظمت خداوند	هرگاه حکومت برای تو خودبزرگ‌بینی و کبر به وجود آورد (...) از برابر داشتن خود با عظمت حق و از تشبه خود با جبروت خداوند بر حذر باش (انصاریان، ۶۷۹).	وَ إِذَا أَخَذَتْ لَكَ مَا أَنْتَ فِيهِ مِنْ سُلْطَانِكَ أُهْبَةً أَوْ مَخِيلَةً (...) إِيَّاكَ وَ مُسَامَاةَ اللَّهِ فِي عَظَمَتِهِ وَ التَّشْبِيهَ بِهِ فِي جَبْرُوتِهِ	نامه ۵۳ ص ۴۲۸	۲۳
	استبداد در رأی	عقوبت ناگوار استبداد در رأی نفی استبداد در رأی بر پایه پیامدسنجی	هر که مستبد به رأی شد به هلاکت رسید (انصاریان، ۷۹۹).	مَنْ اسْتَبَدَّ بِرَأْيِهِ هَلَكَ	قصار ۱۶۱ ص ۵۰۰	۲۴

پس از بیان آیات قرآن کریم و فرازهای نهج البلاغه مرتبط با سوگیری خوش‌بینی، اکنون به تحلیل مکانیسم‌ها و عوامل زمینه‌ای سوگیری مذکور می‌پردازیم.

جدول ۴. مکانیسم‌ها و عوامل زمینه‌ای در سوگیری شناختی خوش‌بینی در قرآن کریم و نهج‌البلاغه

ردیف	منبع	مکانیسم‌ها	عوامل زمینه‌ای
۱	قرآن کریم	عدم اهتمام به آموزه‌های وحیانی (بقره/ ۴۴)؛ عدم توجه به شمولیت و استثناء ناپذیری سنت‌های الهی (انبیاء/ ۸۷)؛ تسری خطاهای برآمده از مبانی ناصحیح معرفت‌شناختی در تصمیم‌گیری‌ها (قصص/ ۳۸)؛ اعتماد به نفس غیر واقع‌گرایانه (غافر/ ۳۷)؛ نیک‌پنداری اعمال به‌طور غیر واقع‌گرایانه (عنکبوت/ ۳۸)؛ تن‌آسایی در جریان تحقق اهداف الهی (بقره/ ۲۱۴)؛ پیروی از راهبران غیر الهی (اعراف/ ۳۰)؛ نیک‌پنداری اعمال خویشتن بدون لحاظ معیار و سنجش صحیح (کهف/ ۱۰۴)؛ عدم سنجش درست هدایت‌یافتگی (زخرف/ ۳۷)؛ ارزش‌گذاری ناصواب مادیات (همزه/ ۳)؛ ادعای نیرومندی مستکبرانه (فصلت/ ۱۵)؛ کاربست ناصحیح معیارهای توانمندی و قدرتمندی.	فردی و سازمانی (گروهی)
۲	نهج‌البلاغه	آرزو اندیشی (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴: ۱۱۸)؛ دنیاگرایی، عدم بهره‌وری از عقل و تجربه (همان، ۴۶۶)؛ حق‌جویی همراه با اشتباه در مصادیق (همان، ۹۴)؛ بی‌بصیرتی و بی‌راهبری (همان، ۳۶۷)؛ پیروی از نفس سرکش (همان، ۳۹۰)؛ گمان بر پایه غیر واقع‌گرایانه (همان، ۱۲۰)؛ تمایل به خودستایی (همان، ۳۳۵)؛ عدم حق‌گویی و عدم مشورت به عدل نسبت به حکمران (همان)؛ رتق و فتق امور با معیار و ملاک پیروی از شیطان (همان، ۵۳)؛ خودبزرگ‌بینی و غرور در حکمرانی (همان، ۴۲۸)؛ استبداد در رأی و عدم مشاوره با خبرگان (همان، ۵۰۰).	فردی و سازمانی (گروهی)

در این قسمت از پژوهش، پیامدهای هرکدام از سوگیری‌های شناختی به تفکیک

سوگیری‌های هشتگانه مذکور، بررسی می‌شود.

جدول ۵. پیامدهای سوگیری شناختی خوش‌بینی در قرآن کریم و نهج‌البلاغه

ردیف	منبع	پیامدهای سوگیری شناختی خوش‌بینی
۱	قرآن کریم	خود فراموشی و غفلت از خویشتن (بقره/ ۴۴)؛ آسیب‌پذیری پیش‌بینی نشده (انبیاء/ ۸۷) و (بقره/ ۲۴۷)؛ انحراف در داوری (قصص/ ۳۸)؛ انحراف از حق‌گرایی (غافر/ ۳۷)؛ بازماندن از طریق الهی علی‌رغم آگاهی به آن (عنکبوت/ ۳۸۹)؛ عدم اهتمام به تجربه‌آموزی از پیشینیان (بقره/ ۲۱۴)؛ عدم رشد و هدایت یافتگی (اعراف/ ۳۰)؛ بی‌فایده‌گی و نابودی تلاش‌ها (کهف/ ۱۰۴)؛ پندار ناصواب هدایت یافتگی (زخرف/ ۳۷)؛ غفلت از اولویت‌دهی به امور معنوی (همزه/ ۳)؛ انکار آیات الهی (فصلت/ ۱۵).
۲	نهج‌البلاغه	اشتباه عقل در داوری (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴: ۱۱۸)؛ جذب بدکرداران از سوی حکمران (همان، ۴۶۶)؛ آثار حق‌جویی اشتباه متمایز از باطل‌گرایی (همان، ۹۴)؛ بیهوده‌گویی از پی‌گمراهی (همان، ۱۸۴)؛ گمراهی، صعوبت کارها و ورود به مهالک (همان، ۳۹۰)؛ پیشی‌بینی‌های اشتباه و ناصواب (همان، ۱۲۰)؛ پدیداری حالات پست در حکمران (همان، ۳۳۵)؛ خطا در عملکرد حکمران (همان)؛ لغزش و فساد در امور حکمرانی (همان، ۵۳)؛ تشبیه به جبروت خداوند (همان، ۴۲۸)؛ هلاکت و شکست در امور حکمرانی بر اساس استبداد رأی (همان، ۵۰۰).

نتیجه‌گیری مرور سیستماتیک قرآن کریم و نهج‌البلاغه

با تفکیک عوامل پدیداری سوگیری‌های شناختی به دو دسته عقل نظری و عقل عملی، ذیلاً مکانیسم‌ها و پیامدهای مشترک سوگیری شناختی خوش‌بینی از منظر قرآن کریم و کتاب شریف نهج‌البلاغه ارائه می‌شود.

الف- مکانیسم‌های سوگیری شناختی خوش‌بینی در تصمیمات حکمرانی در ساحت

نظر

۱. آرزو اندیشی، دنیاگرایی، مادی‌گرایی و عدم بهره‌مندی از عقل و تجربه؛ ۲. عدم توجه به شمولیت و عمومیت سنت‌های الهی و پیامدهای آموزه‌های وحیانی؛ ۳. عدم سنجش معتبر و پرهیز از پیشگویی‌های خرافی؛ ۴. محاسبات غلط و غیر واقع‌گرایانه از توانایی‌ها.

ب- مکانیسم‌های سوگیری شناختی خوش‌بینی در تصمیمات حکمرانی در ساحت عمل
 ۱. پیروی از نفس سرکش و راهبران غیر الهی و اتکا به آن‌ها؛ ۲. نیک‌پنداری غیر
 واقع‌گرایانه از اعمال خود بر پایه عدم سنجش درست.

ج- پیامدهای سوگیری شناختی خوش‌بینی در تصمیمات حکمرانی
 ۱. انحراف از حقیقت و حق‌گرایی؛ ۲. اجتناب از معنویات و افتادن در دام مادی‌گرایی؛ ۳.
 آسیب‌پذیر شدن و هدایت نایافتگی و بی‌فایده‌گی تلاش‌ها و کوشش‌ها.

با عنایت به آسیب‌شناسی‌های مذکور در رابطه با سوگیری خوش‌بینی می‌توان چنین نتیجه‌گیری نمود که سوگیری‌های شناختی در حکمرانی از منظر قرآن کریم و کتاب شریف نهج‌البلاغه به‌طور جامع نگرانه‌ای در تلاقی دو ساحت عقل نظری و عقل عملی بررسی شده است. این نتیجه‌گیری بیانگر این است که عوامل سوگیری شناختی از جمله سوگیری خوش‌بینی صرفاً برآمده از کاستی در دانایی نیست، بلکه گاه عدم شوق و اراده در تحقق دانایی‌ها و به‌خصوص آموزه‌ها و معارف دینی موجبات پدیداری سوگیری‌ها را فرا می‌آورد. چراکه نگاه این دو منبع نورانی به انحرافات سیستماتیک در داوری‌ها و تصمیمات، در قالب «جهالت» اظهار گردیده است. واژه «جهالت» هرچند به حسب ذات در مقابل «علم» قرار دارد، اما از منظر عرف جامعه اسلامی «جهالت» در مقابل «عقل» - اعم از عقل نظری و عقل عملی - است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۴: ۲۳۹).

توضیح آنکه مردمان در جامعه اسلامی بر این اعتقاد هستند که هر عملی از ایشان صادر می‌شود از روی اراده و علم است و اراده نیز ناشی از حبّ و شوق نسبت به مراد است و میزان حسن و قبیح افعال ارادی بر آراء عقلا جامعه اسلامی استوار است. از این روی اگر فعل انسان در نزد عقلا نیکو به نظر آید، آن فعل قابل ستایش و مدح است و اگر فعل یادشده قبیح به حساب آید، همانا مذموم و ناپسند پنداشته می‌شود. بر این اساس، کسی که متأثر از آراء عقلا در افعال خویش است، سزاوار نمی‌داند که در نزد ایشان فعل ناپسند مرتکب شود. متقابلاً، کسی که بانگیزه‌های نفسانی و غلبه شهوت و غضب و عواطف و امیال انسانی مرتکب اعمال زشت و قبیح شود، در نزد عرف مردمان جاهل شناخته می‌شود.

نکته مهم در مطلب یاد شده این است که اگر مرتکب فعل قبیح به قبح فعل خویش علم داشته باشد، باز هم در صورت ارتکاب آن، جاهل شناخته می‌شود. چراکه علم وی به زشتی گناه و گناهکاری خود در بازدارندگی از ارتکاب فعل قبیح بی‌اثر است. ازاین رو، علمی که در عقل عملی تأثیرگذار نباشد، همانا جهل است؛ بنابراین، جهل با علم بی‌عمل تقابل ندارد، بلکه گاه تصادق دارد و از سوی دیگر، جهل در مقابل عقل به معنای اعم از عقل نظری و عقل عملی است. ازاین رو، هر معصیت و فعل قبیح از انسان سرزند، جهالت است مگر از شخص معاندی که باوجود زمینه‌های اصلاح و توبه و سلامتی و عافیت، از فعل قبیح خود دست بر ندارد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۴: ۲۳۹-۲۴۰).

بنابر آنچه بیان گردید، سوگیری‌های شناختی و به‌ویژه سوگیری خوش‌بینی از منظر قرآن کریم و نهج البلاغه عبارت‌اند از: جهالت‌هایی که به‌طور غیر تصادفی دامن‌گیر همه انسان‌های مسلمان می‌شوند و از حیث نظر و عمل در نظام تصمیم‌گیری ایشان انحراف پدید می‌آورند و این انحرافات از آنجایی که ریشه در کارهای ناپسند در جامعه اسلامی دارد و خلاف سیره متشرعه و عرف عقلا مسلمان می‌باشند، قابل شناسایی از سوی مردم است. بر این اساس، مردمان مسلمان می‌توانند عادل بودن و یا عادل نبودن حکمرانان در تصمیم‌گیری‌ها در شئون حکمرانی را با این سازوکار بسنجند و در راستای سوگیری زدایی شناختی ایشان به‌ویژه در رابطه با سوگیری خوش‌بینی اقدام نمایند.



نمودار ۳. مکانیسم‌ها و پیامدهای سوگیری شناختی خوش‌بینی در تصمیمات حکمرانی از منظر قرآن کریم و نهج البلاغه

کتابنامه:

قرآن کریم

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). تفسیر تسنیم، قم، انتشارات اسراء.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). ولایت فقیه، قم، انتشارات اسراء.

دانش شهرکی، حبیب‌الله؛ سید جعفری، سید امیر؛ بهشتی مهر، احمد. (۱۴۰۲). الگوی اسلامی سوگیری زدایی شناختی از تصمیم‌سازی در حکمرانی از منظر نهج البلاغه.

پژوهش‌های سیاست‌اسلامی، ۱۱(۲۳)، ۴۳-۶۸. Doi: 10.22034/ipr.2024.184591

شریف‌الرضی، محمد بن حسین. (۱۳۸۶ ش). نهج البلاغه، انصاریان، تهران، پیام‌آزادی.

شریف‌الرضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ ق). نهج البلاغه، صبحی صالح، قم، هجرت.

طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

Acciarini, Chiara; Brunetta, Federica; & Boccardelli, Paolo. (2020). Cognitive biases and decision-making strategies in times of change: a systematic literature review. *Management Decision*. Ahead-of-print. 10.1108/MD-07-2019-1006.

Alejandro, A. & Zhao, L. (2023). Multi-Method Qualitative Text and Discourse Analysis: A Methodological Framework. *Qualitative Inquiry*, 30(6), 461-473. <https://doi.org/10.1177/10778004231184421>

Athota, Vidya; Pereira, Vijay; Hasan, Mohammad; Vaz, Daicy; Laker, Benjamin & Reppas, Dimitrios. (2023). Overcoming financial planners' cognitive biases through digitalization: A qualitative study. *Journal of Business Research*. 154. 113291. 10.1016/j.jbusres.2022.08.055.

Bazerman, M.H; & Moore, D. (2009), *Judgment in Managerial Decision Making*, Wiley, New

Bearman, M; & Dawson P. (2013). Qualitative synthesis and systematic review in health professions education. *Med Educ*. Mar; 47(3):252-60. doi: 10.1111/medu.12092. PMID: 23398011.

Douglas, Scott; & Overmans, Tom. (2024). Buyer beware! How cognitive biases can influence the hiring of consultants by public servants. *Public Money & Management*. 1-6. 10.1080/09540962.2024.2351120.

Forbes, D.P. (2005), "Are some entrepreneurs more overconfident than others?" *Journal of Business Venturing*, Vol. 20 No. 5, pp. 623-640.

Fung, Archon; & Wright, Erik. (2001). Deepening Democracy: Innovations in Empowered

- Participatory Governance. Politics & Society - *POLIT SOC.* 29. 5-41. 10.1177/0032329201029001002.
- Heikkila, Tanya; Gerlak, Andrea K; & Naurin, Daniel. (2022). *Learning*, in Christopher Ansell, Jacob Torfing (eds), *Handbook on Theories of Governance*, UK: Edward Elgar Publishing Limited, pp. 244-253.
- Hendriks, Carolyn. (2009). 'Deliberative governance in the context of power', *Policy and Society*, 28 (3), 173-184
- Kahneman, D. (2011). *Thinking fast and slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Kahneman, D; & Tversky, A. (1982). *Subjective probability: a judgment of representativeness, Judgement under Uncertainty: Heuristics and Biases*, in Kahneman, D. Slovic, P; & Tversky, A. (Eds), Cambridge University Press, Cambridge, UK, pp. 25-48.
- Korteling, J. E; & Toet, A. (2022). *Cognitive biases*, in *Encyclopedia of Behavioural Neuroscience*. ed. S. Della Sala. 2nd Edn. (Elsevier), 610-619.
- Kramer, R.M; Newton, E; & Pommerenke, P.L. (1993). Self-enhancement biases and negotiator judgment: effects of self-esteem and mood, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, Vol. 56 No. 1, pp. 110-133.
- Li, K; & Cheung, S.O. (2020). Alleviating bias to enhance sustainable construction dispute management, *Journal of Cleaner Production*, Vol. 249, p. 119311, doi: 10.1016/j.jclepro.2019.119311.
- Mayer, R.C; Davis, J.H; & Schoorman, D. (1995). An integrative model of organizational trust, *Academy of Management Review* 20, 709-734.
- Mishra, K. C; & Metilda, M. J. (2015). A study on the impact of investment experience, gender, and level of education on overconfidence and self-attribution bias. *IIMB Management Review*, 27(4), 228-239.
- Modic, D; & Lea, S. E. G. (2013). Scam compliance and the psychology of persuasion. *Soc. Sci. Res. Network* 34. doi: 10.2139/ssrn.2364464
- Neale, M.A; & Bazerman, M. (1985). The effects of framing and negotiator overconfidence on bargaining behaviors and outcomes, *Academy of Management Journal*, Vol. 28 No. 1, pp. 34-47.
- Nooteboom, Bart. (2022). *Trust*, in Christopher Ansell, Jacob Torfing (eds), *Handbook on Theories of Governance*, UK: Edward Elgar Publishing Limited
- Ozawa, Connie P. (2012). Planning resilient communities: Insights from experiences with risky

- technologies, in Bruce Evan Goldstein (ed.), *Collaborative Resilience: Moving through Crisis to Opportunity*, Cambridge, MA: MIT Press, pp. 19–38
- Park, J; Konana, P; Gu, B; Kumar, A; & Raghunathan, R. (2010). Confirmation bias, overconfidence, and investment performance: Evidence from stock message boards. *McCombs Research Paper Series No. IROM-07-10*, 1-56.
- Pawson, R; Greenhalgh, T; Harvey, G; & Walshe, K. (2005). Realist review – a new method of systematic review designed for complex policy interventions. *J Health Serv Res Policy*.10 (Suppl 1):21–34.
- Quick, Kathryn. S; & Bryson, John, M. (2022). *Public participation*, in Christopher Ansell, Jacob Torfing (eds), *Handbook on Theories of Governance*, UK: Edward Elgar Publishing Limited
- Ricciardi, V; & Simon, H. (2000). *The case for behavioral finance: A new frontier*. The Northeast Business & Economics Association. 27th Annual Conference, Islandia, New York.
- Sabatier, P.A. (1988). An advocacy coalition framework of policy change and the role of policy-oriented learning therein, *Policy Sciences*, 21 (2–3), 129–168.
- Shiller, R (2015). *Irrational Exuberance*. Princeton: Princeton, University Press.
- Skala, D. (2008). Overconfidence in psychology and finance-an interdisciplinary literature review. *Bank I kredyt*, (4), 33-50.
- Strøm, Kaare. (2000). Delegation and accountability in parliamentary democracies, *European Journal of Political Research*, 37 (3), 261–289
- Tan, L. S; Audrey, L. C. L; & Cheah, Y. Y. (2021). The Moderating Effect of Mental Health in Familiarity Bias and Self-Attribution of Financial Planning Behaviour among Malaysians. *Studies of Applied Economics*, 39(4), 1-12.
- Tetlock, Philip. (2000). Cognitive Biases and Organizational Correctives: Do Both Disease and Cure Depend on the Politics of the Beholder? *Administrative Science Quarterly - ADMIN SCI QUART*. 45. 293-326. 10.2307/2667073.
- Thaler, R.H; & Sunstein, C.R. (2008). *Nudge: improving Decisions about Health, Wealth and Happiness*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Torfing, J; Peters, B.G; Pierre, J; & Sørensen, E. (2012). *Interactive Governance: Advancing the Paradigm*, Oxford, Oxford University Press.
- Tversky, A; & Kahneman, D. (1974). Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science*, 185(4157), 1124–1131. <http://www.jstor.org/stable/1738360>

Wong, G; Greenhalgh, T; Pawson, R. (2010). Internet-based medical education: a realist review of what works, for whom and in what circumstances. *BMC Med Educ*, 10:12.

Wong, G; Greenhalgh, T; Westhorp, G. (2013). RAMESES publication standards: meta-narrative reviews. *BMC Med* 11, 20. <https://doi.org/10.1186/1741-7015-11-20>



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی